

Az emberföldrajz fogalma és tárgyköre.

A földfelszín a természet és az emberi élet jelenségeit sokféle megnyilvánulási formában tárja elénk. Ezek a jelenségek nem különíthetők el s nem függetlenek egymástól, hanem benső és gyakran igen bonyolult kapcsolat nyilvánul meg közöttük. A *földrajz feladata, hogy az összefüggő jelenségeknek ezt a komplexumát tanulmány tárgyává tegye* s elemeire bontva szét, az egyes jelenségek között fennálló oksági kapcsolatokat felderítse, a kapcsolatok minémiségét megállapítsa, egymásra való hatásait és ezeknek a hatásoknak a következményeit kinyomozza.

Eme összefüggő jelenségek és jelenségcsoportok között tanulmányaink szempontjából meg kell különböztetni azokat az elemeket, melyeket az emberi beavatkozástól függetlenül maga a természet hozza létre és azokat, melyek részben vagy egészben az emberi munka eredményei. Az előbbieket vizsgálata a *fizikai*, az utóbbiaké pedig az *emberföldrajz* feladata. Mint az egyes földrajzi jelenségekben a természeti és az emberi elemek, úgy a *földrajznak ez a két ága is szorosan összefügg egymással*; de módszertani szempontból mégis önálló vagyis egymástól különböző munkakört töltenek be.

A tudományos földrajz első művelői közül sokan a felszín természeti jelenségeinek oknyomozó vizsgálatában látták a földrajz kizárólagos feladatát és az embert csak a felszín életének olyan függelékeként tekintették, mint a növény és állatvilágot. Az *újabb földrajzi felfogás azonban az embernek, mint földrajzi tényezőnek, kiváltságos helyet juttat* az élőlények sorában, mert az ember, mint öntudatos lény, nemcsak elszenvedti a természeti behatásokat és alkalmazkodik hozzájuk, hanem értelmétől sugalmazott munkájával azokat kihasználja, módosítani, sőt megszüntetni is tudja. Az emberföldrajz tehát *az embert a felszín életközösségének központjába igyekszik állítani* s az ember szempontjából vizsgálja a földfelszínt, miáltal magát a tudományt is közelebb hozza az emberhez, vagyis emberibbé teszi.

Az emberföldrajz, mint a földrajztudomány fiatal hajtása, még magán viseli a kiforratlanság bélyegét. Sok kisebb-nagyobb hézagot találunk benne, mely betöltésre vár, nem egy problémája

még vitás, eldöntetlen; de alapelvei már le vannak rakva, melyekre kellő biztonsággal lehet építeni és melyek biztosítékot nyújtanak a további fejlődés számára.

I. Az emberföldrajz ismerettani fejlődése, visszapillantás a régi időkre.

Bár az emberföldrajz még fiatal tudomány, maga az emberföldrajzi gondolat igen régi keletű. Már az ókor nagy filozófusainak: *miletoszi Thalesznek, Hippokratesznek, Arisztotelesznek* a bölcsészeti műveiben utalásokat találunk a természet és az emberi élet közötti kapcsolatra; a görög kor földrajzi íróit elsősorban kozmogoniai problémák foglalkoztatják. — A rómaiak az ő gyakorlati felfogásukat a földrajzba is beleviszik; az általános földrajz kérdései kevésbé érdeklik őket, ellenben kitűnő itinerariumokat és topográfiai szótárakat szerkesztenek. — A középkor, mint a legtöbb tudomány, úgy a földrajz terén sem jelent haladást. A középkor földrajza minden tudományosságot nélkülöző vegyes ismerethalmaz, melyben egyesítve találjuk az egyes helyekhez fűződő történelmi, néprajzi, közigazgatási, műtörténeti stb. vonatkozásokat.

A földrajz tudomány renaissancea, a tudományos földrajz kialakulása, az emberföldrajznak, mint külön tudományágnak a megjelenése csak a XIX. századra esik. Sok emberföldrajzi vonatkozást találunk már *Montesquieu, Herder és Voltaire* műveiben is, de az ő munkásságuk nem tartozik a geográfia körébe. *Humboldt* klasszikus becsű útleírásai tekinthetők a tudományos földrajz első alapvető munkáinak. Ő még nem ismer külön emberföldrajzot, de az egyes természeti tájakat már szintetikusán a földrajzi életközösség alapján, írja le. Nagy szolgálatot tett az emberföldrajznak *Ritter*. (*Die Erdkunde im Verhältniss zur Natur u. zur Geschichte d. Menschen od. vergleichende Geographie*). Ő mutat rá először azokra a hatásokra, melyeket a természet gyakorol az ember életére. Ő úgy fogja fel a földet, mint egy nagy organizmus, melynek az ember is egyik alkotórésze. Szerinte minden egyes földterület más és más hatást gyakorol az emberre, de ez a hatás nem állandó, hanem időről-időre vagyis történeti korok szerint változik. *Ritter munkásságának nagy hibája, hogy ő erősen teleologikus* vagyis csak a hatásokat keresi, de okait nem kutatja. Minthogy hiányzik belőle az

alaposabb természettudományi tudás, az emberföldrajz, mint tudomány nem alakulhat ki nála; sőt maga a földrajz sem nyer önálló jelleget, hanem mintegy a történelemnek segédtudományává válik.

Az emberföldrajz első művelői között meg kell még említenünk az ugyancsak német *I. G. Kohlt*, ki az emberi településről és közlekedésről írott művében (*Der Verkehr und die Ansiedlungen der Menschen in ihrer Abhängigkeit* 1841) sorra veszi az egyes természeti tényezőknek az emberre gyakorolt hatását. Munkájának nagy hibája azonban, hogy törvényeket igyekezett megállapítani ott, ahol azok a valóságban nincsenek, ami aztán sokat levon műve tudományos értékéből. De az ő munkája keltette fel először Ratzelben is az antropogeográfia gondolatát. Tulajdonképpen a fizikai földrajznak volt érdemes munkása, de az emberföldrajznak is nagy szolgálatot tett *Oskar Peschel*, (*Neue Probleme der vergleichenden Erdkunde* Lipcse 1869), ki a természettudományi oknyomozó irányt viszi be a földrajzba és a Ritter-féle teleologikus felfogással szemben az ember életében megnyilvánuló természeti hatások okainak a kutatását teszi az emberföldrajz feladatává. Peschel felfogása még nyomatékosabb kifejezésre jut *Richthofennél*, ki az emberi élet jelenségeiben mindenütt természeti hatásokat keres és az embert magát a fizikai felszín olyan függvényének tekinti, mint a növény- vagy az állatvilágot.

Ratzel fellépése és működése. Egészen új korszakot nyit az emberföldrajz történetében Fr. *Ratzel*, kinek munkássága igen alapos természettudományi előképzettségen, sokoldalú áttekintő tudáson és személyes tapasztalatokból szerzett megfigyeléseken épül fel. Klasszikus becsű munkái (*Anthropogeographie* I. k. 1882. II. k. 1891. *Politische Geographie* 1897.) nagy feltűnést keltettek mindenütt, mert hozzá hasonló tájékozottsággal, tudományos megalapozottsággal és kimerítő részletességgel senki sem foglalkozott előbb ezekkel a kérdésekkel. Nem teremt ő új tudományt, csak új nézőpontokat hoz be a tudományba s ezért méltán nevezhetjük őt az emberföldrajz tulajdonképpeni megalapítójának.

Ratzel abból a felfogásból indul ki, hogy az ember éppen olyan szerves tartozéka a föld felszínének, mint a növény vagy az állatvilág; ezért ugyanazon természeti hatások alatt áll. Az emberiség élete bizonyos adott természeti keretek között játszódik le; ezen belül meghatározott helyet foglal el és élete folyamán helyét a térben időről-időre szükségleteihez képest változtathatja.

Tehát az ember élete, munkája, helyváltoztatása a múltban is, a jelenben is környezetének a természeti behatásai alatt ment, illetve megy végbe. A történelem eseményei: a háborúk, hódítások, államalakulatok, a földrajzi hatások ismerete nélkül nem magyarázhatók meg helyesen. Minthogy a környezeti viszonyok helyről-helyre változnak, természetesen más és más hatásokat fognak kiváltani az ott élő emberből. Ezért sorra veszi az egyes természeti tényezőknek: az éghajlati elemeknek, a különböző felszínalakulatoknak, a kisebb-nagyobb térbeli egységeknek stb. az emberre gyakorolt hatását. Mesterétől, Rittertől eltérőleg *nemcsak meglátja a természeti és az emberi jelenségek közötti összefüggéseket, hanem azoknak az okait is kutatja* és mint alapos természettudományi képzettségű ember *tanait a természeti törvények ismeretére építi fel*; így ő a Ritter-féle történelmi iránnyal szemben az antropogeográfiának természettudományi jelleget kölcsönöz.

Ratzel elvitázhatatlan nagy érdemei dacára is *gyakran túlzásokba* esik. A természeti hatásoknak sokszor kelleténél nagyobb jelentőséget tulajdonít; gondolatait nem tudja mindig kellő logikai következetességgel tovább vezetni; a természeti tényezők hatásával szemben az emberi akarat és rátermeltség nála alárendelt jellegű, miáltal az ember úgyszólván környezete rabjává válik; elmékedéseivel gyakran elkalandozik más tudományok mezejére; elvei túl elméleti színezetűek, gyakorlati alkalmazásukkal egyáltalában nem törődik; az emberföldrajzi tényeket rendszerbe nem foglalja össze.

Ratzel hívei és támadói. Bármily korszakalkotó volt is Ratzel fellépése, működésének rendkívüli termékenysége ellenére sem volt meg az a hatása, amit tőle várni lehetett volna. Ennek magyarázatát abban keressük, hogy ő, az elméleti tudás nagy mestere, nem adott hívei és követői kezébe olyan gyakorlati vezérfonalat, mely tanulmányaikban útmutatóul szolgálhatott volna. Különösen a természettudományilag képzett geográfusok között sokan lelkesedtek tanaiért, de iskolát azért nem tudott teremteni. Sőt az ő erősen elméleti színezetű megállapításai miatt sokan kétségbe vonták az emberföldrajz gyakorlati értékét úgy, hogy az egyoldalú természettudományi földrajz művelése Ratzel után még jobban lábrakapott, mint valaha; míg emberföldrajzi értekezésekkel a különböző tudományos folyóiratok hasábjain csak elvétve találkozunk.

Sok támadója akadt azonban Ratzelnek a humanisztikus

tudományok művelőinek táborából, kik sehogyse tudtak megbarátkozni az ő „materialistának“ és „fatalistának“ tartott felfogásával, mely az emberi életet a természeti adottságok függvényének tekintti. Vele szemben az emberi értelem és akarat mindenhatóságát hirdették és az emberiség kulturális fejlődését egyedül ezekkel akarták megmagyarázni. A francia *Gobineau* például odáig megy, hogy teljesen mellőzve a természeti tényezők befolyását, feltételezi, hogy ha a fehér fajnak a sarkvidéken vagy az egyenlítő alatt lett volna az eredeti hazája, ott is a maihoz hasonló kulturális magaslatra tudott volna emelkedni; természetesen meglepedezik arról, hogy a fehér faj kulturális rátermettsége csakis a kedvező természeti adottságok folytán jöhetett létre, mint ahogy hasonló kulturális készség nem fejlődhetett ki sem a forró, sem a hidegöb bennszülött népeinél.

Ugyancsak az emberi értelem mindenhatósága mellett törpácát *Czirbusz Géza* is, a budapesti egyetem nemrég elhunyt földrajz tanára, ki erősen támadva a földrajz természettudományi felfogását és ennek az irányynak érdemes művelőit, csak az emberföldrajzot tekinti földrajznak. Szerinte a föld csak annyiban fontos a geográfiára nézve, amennyiben az emberhez valami köze van, ily módon a tudomány ideális célját lebecsülve, azt tisztán utilisztikus szempontból fogja fel. Mindenütt az emberi „mentalitás“ fölényét hangoztatja a természeti hatásokkal szemben. „Emberen; nem a természeti kedvezményeken múlik minden.“ (*Anthropogeographia* II. 57. l.) Nem célunk e helyen *Czirbusz* felfogására és alapvető tévedéseire bővebben rámutatni, ezt megtették már mások helyettünk (*L. Fitos* V.: Milyen tudomány a földrajz. F. közl. 1917. VII-VIII. továbbá *Pécsi A.* és *Littke A.* ide vonatkozó cikkeit, F. közl. 1917. I-III.) Így mindössze csak annak megállapítására szorítokozunk, hogy emberföldrajzot a természeti tényezők ismerete nélkül művelni merő képtelenség. Nem nevezhető földrajznak az a tudomány, mely magát a földet, mint az emberiség létalapját, elhanyagolja, vagy semmibe veszi.

Az emberföldrajz újabb művelői. Brunhes és Hettner. Egészen új irányt ad az emberföldrajznak a francia *Jean Brunhes*, kinek 1910-ben megjelent „*La Géographie Humaine*“ c. műve mindenütt nagy feltűnést keltett. Ennek sikerét misem bizonyítja jobban, mint az, hogy alig két év alatt második kiadást ért. Ratzel óta nem volt ennek a tudományágnak hozzá hasonló nagy tudású és alapos művelője. Ő az emberföldrajz alapelveit lerakja,

tényeit rendszerbe foglalja, tárgykörét meghatározza, módszerét gyakorlati példákban körvonalazza, miáltal a hatása alatt álló fiatal nemzedéket a maga számára megnyeri, szóval iskolát teremt. Ezért méltán nevezhetjük őt „a modern emberföldrajz” atyames-terének.

Brunhes is Rittert és Ratzelt vallja tanítójának, sokat tanúl tőlük, anélkül, hogy a nyomdokaikon haladna. Az ő emberföldrajzi felfogása egészen eredeti Ismeri Ratzel hibáit s Ratzel támadóinak túlzásait. Ő ezek között a helyes útat igyekszik megtalálni. *Ő egyenlíti ki az ellentéteket; ő hidalja át a két szélsőséges felfogás közötti nagy szakadékot.* Az embert környezetébe állítja bele, mellyel szoros kapcsolatok fűzik egybe. *De szerinte az ember csak bizonyos mértékig jüggvénye a természeti adottságoknak, csak annyiban, amennyiben ezekre szüksége van és amennyiben hatásuk alól nem vonhatja ki magát.* Az ember környezetének kisebb-nagyobb mértékben urává lesz; azaz nemcsak a föld hat az emberre, hanem az ember is visszahat a földre; *ily módon a kétfő között kölcsönhatás fejlődik ki.* Ő az emberi tevékenységnek (activité) különös földrajzi jelentőséget tulajdonít. A tevékenység foka az ember egyéni természete, hajlamai és a különböző természeti adottságok szerint változik. Az emberi tevékenység minduntalan kapcsolatba kerül a környezet tényeivel. Ez a kapcsolat sokszor nagyon bonyolult, számai nehezen bogozhatók ki, földrajzi elemei nehezen ismerhetők fel. A geográfus feladata, hogy a tények eme komplexumában a szelekciós műveletet elvégezze és a földrajzi tényeket különválassza a nem földrajziaktól. *Az emberi tevékenység (activité) és a tények közötti kapcsolat (connexité) szerinte az emberföldrajz két főalapelve.*

Brunhes szerint emberföldrajzának tekinthető minden tény, melyben földi és emberi elemek kapcsolódnak egybe. Ezért az emberföldrajz kutatási területe átnyúlik mindama tudományok terére, melyek az ember térbeli tevékenységével foglalkoznak, mint a történelem, néprajz, szociológia stb. Ő osztályozza és rendszerbe foglalja az emberföldrajzi tényeket; minduntalan hangsúlyozza, *hogy az emberföldrajz a tények közötti okozati összefüggések fellderítésével foglalkozik csupán, de törvényeket nem keres és nem állapít meg.* Az emberföldrajz alapjának a fizikai földrajzot tekinti, melynek alapos ismerete nélkül emberföldrajzot művelni nem lehet. Nagy súlyt helyez az egyes problémák módszertani tárgyalására, melyhez a saját tapasztalataiból

hoz fel példákat. Műve a tudományos kézikönyvek száraz modorával szemben a közvetlenség vonzó erejével hat, szellemes elmefuttatásokkal van tele; de viszont e miatt sok helyen a rendszertelenség hibájába esik, ami azonban tanításának érdemét nem csökkenti.

Az emberföldrajz újabb művelői közül kiemelkedik a német *Hettner*, ki Brunhestől függetlenül az emberföldrajznak tisztultabb felfogását igyekszik szintén érvényre juttatni. Hettner nem rendelkezik azzal a széles körű, átfogó tudással, mint Brunhes, nincs olyan jó módszertani érzéke sem; összefoglaló, rendszeres emberföldrajzi munkát nem írt; de viszont igen termékeny elme, ki sok kisebb értekezésben, földrajzi monográfiában az emberföldrajznak sok olyan kérdését érinti, melyekre Brunhes nem terjeszkedik ki. Hettner az *emberföldrajzban az emberi élet tényeinek éppen olyan jelentőséget tulajdonít, mint a természeti tényeknek*. Szerinte az ember és a természet okozati viszonyban van egymással, de ez a viszony csak fejlődéstörténeti alapon fogható fel, mert mind a kettő változásnak van alávetve. A természet néha közvetlen, néha közvetett hatást gyakorol az emberre: ez a hatás részint fizikai vagyis materialisztikus, részint pszichikai; a kettő közül hol az egyik, hol a másik lép előtérbe. Az egyes emberi tények magyarázatánál az összes természeti hatásokat figyelembe kell venni. Hettner *azokat az emberi tényeket tekinti földrajziaknak, melyek különböző helyeken más-más formában jelennek meg és a különböző természeti adottságokkal okszerű kapcsolatban állanak*.

Az emberföldrajznak ma már minden művelt államban akad néhány hivatott művelője, kik közül csak a német *Schlüter*, *Hassert*, az osztrák *Oberhummert*, *Siegert*, a francia *Vidal de la Blachet*, *Galloist*, *Deschanet*, az olasz *Marinelli*, az orosz *Woikofot* említjük meg. Földrajzi szakfolyóiratainkban mind gyakrabban találkozunk emberföldrajzi értekezésekkel úgy, hogy máris tekintélyes irodalmunk van ezen a téren. Sőt a fizikai földrajz művelőin is meglátszik az emberföldrajzi hatás, mert többen közülök a fizikai tényezők emberi vonatkozásaira is kiterjeszkednek már.

Az emberföldrajz mai felfogása. Az emberföldrajz tehát, amint Brunhes mondja, még nem kész tudomány. Ez azonban nem azt jelenti, hogy nincs határozott alapja, nincsenek kész elvei, nincs megszabott munkaterülete és biztos módszere. Befejezetlensége és kiforratlansága csak abban nyilvánul meg, hogy

vannak még egyes nem eléggé tisztázott vagy vitás kérdései s itt-ott némi túlzásokkal, más tudományok terére való kilengésekkel találkozunk még, melyek a tudomány hitelét kétségtelenül csökkentik; ezek azonban idővel el fognak tűnni.

A földrajzi tudomány egységét a fizikai és az emberföldrajzi kettős tagozódás távolról sem bontja meg, amint azt egyes geográfusok hiszik; hiszen a tudományágak szerinti differenciálódás együtt jár minden tudomány fejlődésével. Az emberföldrajz nem lehet a fizikai földrajz egyszerű függeléke, nemcsak azért, mert tárgyának fontosságánál fogva önállóságot érdemel, hanem azért sem, mert egészen más módszerrel dolgozik, mint az. A fizikai földrajz tisztán természettudomány, mely exakt igazságok, törvények megállapítására törekszik és az embert csak annyiban veszi figyelembe, amennyiben a föld felszínéhez hozzátartozik: addig az emberföldrajz átmenetet foglal el a természeti és az emberi (humanisztikus) tudományok között és főtárgya az ember az összes földi tényezőkkel való kapcsolatában; nem törvényeket, hanem csak okozati kapcsolatokat keres az emberi és a természeti világ között. Az emberföldrajz alapja a fizikai földrajz: de a fizikai földrajzi jelenségek nem önmagukért, valóságuk miatt, hanem csak annyiban tartoznak ide, amennyiben az emberi élet megértéséhez szükségesek.

Az emberföldrajz azokat a kölcsönhatásokat vizsgálja, melyek az emberi és természeti világ között fennállanak. Nem elégszik meg tehát az emberre ható természeti tényezők tanulmányozásával, hanem az értelmes és céltudatosan cselekvő embernek a természeti adottságokra való reagálását is figyelembe veszi. Ez a kétféle hatás az esetek túlnyomó részében nem választható el egymástól, hanem szorosan összekapcsolódik, mert az ember, amikor a természeti tényezők hatása alatt áll, ugyanakkor fel is használja vagyis szolgálatába állítja és szükség esetén meg is változtatja azokat, pl. a földművelő ember, amikor felforgatja a termőtalajt és annak termőképességét; egyéni céljai és érdekei szerint kihasználni igyekszik, vagyis amikor a földre hatást gyakorol, ugyanakkor a természeti befolyások (hőmérséklet, csapadék, talaj) állandó hatalma alatt áll, melyek tevékenységét megkötik és bizonyos meghatározott irányba terelik. Esete válogatja, hogy az egyes emberföldrajzi tényekben a kétféle hatóerő közül melyik érvényesül jobban. Általában azt mondhatjuk, hogy minél erősebb az emberi akarat és tevékenység

megnyilvánulása, a természeti befolyások gátló, vagy kártékony volta annál inkább háttérbe szorul és előnyös volta annál inkább kifejezésre jut. Így a kulturember tényeiben mind kevesebb a természeti és mind több az emberi vonás. De, ahol már a természeti hatások is megszűnnek, ott véget ér a földrajz birodalma is.

Az ember által birtokba vett földfelszín, melyet joggal nevezhetünk „emberi felszín”-nek, a természeti hatások alatt keletkezett emberi munka számtalan ecsetvonásával van tele; de maga az ember élete, társadalmi szervezete sem nélkülözheti azoknak a természeti tényezőknek a hatását, melyet a „milieu” fogalmával összegezhethetünk: itt is, ott is az emberi és a természeti hatóerők oly bonyolult és kuszált halmazával állunk szemben, hogy, csak a legalaposabb és legobjektivebb tudással tájékozódhatunk bennük. Az emberföldrajz feladata, hogy az emberi tények komplexumát elemeire bontsa fel és helyről-helyre megállapítsa az ezekben megnyilvánuló emberi és természeti hatások okszerű kapcsolatát.

II. Az emberföldrajz tárgyköre.

Az elmondottakból következik, hogy az emberföldrajznak nagyon tág munkaterülete van, mivel a föld és az ember közötti viszony nagyon sokoldalú: így megnyilvánul az ember létfenntartó tevékenységében, térbeli mozgásában, településében, társadalmi, politikai szervezettségében stb. Ezért az *emberföldrajz belekapcsolódik mindama tudományokba, melyek az emberrel az említett szempontokból foglalkoznak*; ezekből a tudományokból adatokat vesz át s így velük bizonyos közösségbe kerül, de ezeket az adatokat a maga szempontjából és csakis a földi jelenségekkel való vonatkozásukban vizsgálja, miáltal a földrajz körébe vonja őket.

Az emberföldrajz munkaterületét egy belső kisebb és egy külső nagyobb mezőre oszthatjuk fel. Az első szorosabb értelemben vett alapvető geográfiai tényeket öleli fel vagyis azokat az általános kapcsolatokat vizsgálja, melyek az emberi és természeti világ között fennállanak. Ezt általános emberföldrajznak is nevezhetnénk. A másik pedig átnyúlik a rokon tudományok terére s annak tanulmányozásával foglalkozik, hogy az egyes néprajzi, történelmi, politikai, társadalmi és gazdasági tényekben minő földrajzi vonatkozások ismerhetők fel. Ez az emberföldrajz speciális ága: de ezt is minden ízében át kell hatni az imént említett alapvető tényeknek.

A tények osztályozása. Hogy az emberföldrajzban kellőleg tájékozódhassunk, elsősorban a tények osztályozására és rendszerbe foglalására van szükség. Ez az osztályozás nem könnyű feladat, mert amellet, hogy sokfélék és egymástól nagyon eltérők a tények, többféle szempontból osztályozhatjuk őket. A geográfusok közül már többen megpróbálkoztak ezzel, de teljesen kielégítő eredményt még egyik sem tudott elérni.

Hettner a természeti tényeket az emberre gyakorolt hatások szerint osztályozza. Megkülönbözteti az anorganikus természet *mechanikai, fizikai és kémiai* hatását, továbbá a szerves és szervetlen természet *biológiai és pszichikai* hatását. Az elsők közé sorozza a különböző elemi csapások, mint a földrengések, orkánok vulkáni kitörések pusztításait, melyekkel szemben az ember úgyszólván teljesen tehetetlen, tehát passzive viselkedik. Biológiai hatások alatt az éghajlat-, felszín-, a növény- és állatvilágnak a szervezetre gyakorolt élettani hatását érti, melyeket elszenved az ember vagy alkalmazkodik hozzájuk. Ezeknek tulajdonítja a faji sajátosságok kialakulását. A biológiai hatások erőssége az ember kulturális fejlődésével fokozatosan csökken. A pszichikai hatások már sajátos emberi vonásaik által tűnnek ki, ezek a természeti tényezőknél az ember érzelmi, értelmi világára és akaratára gyakorolt hatások, melyek iránt az ember vagy passzive vagy aktíve viselkedik. Passzív viselkedést tanúsít az ember az éghajlattal szemben, mely kedélyállapotára, vérmérsékletére van kihatással. Emberföldrajzi szempontból azonban sokkal fontosabbak az emberi aktivitás tényei vagyis a tulajdonképpeni emberi tények. Ezek igen sokfélék lehetnek a tömegek általános létfenntartó tevékenységétől (gazdasági tények) egészen az egyéni akarat megnyilatkozásáig, melyek most hódításokra, majd városok alapítására, nagyszabású gazdasági vállalkozásokra stb. vezetnek. Hettner azonban ezeknek az osztályozását már nem kíséri meg.

Brunhes a föld birtokba vételének módja szerint osztályozza az emberi tényeket. Ő az u. n. „*lényeges tények*“-nek három főcsoportját különbözteti meg s minden csoporton belül két, *összesen tehát hat ténytypust* vesz fel. Ezek:

I. *A föld improduktív birtokba vételének tényei*, hova a lakóházak, települések és az ezekkel szoros kapcsolatban levő közlekedő utak tartoznak.

II. *A föld produktív kihasználásának, azaz a növény- és állatvilág meghódításának tényei*, vagyis a földművelés és állattenyésztés.

III. *A romboló (destruktív) gazdálkodás tényei*, melyek alatt a természeti javaknak minden utánpótlás nélküli kihasználását, a növény- és állatvilág pusztítását, az erdőirtást, halászatot, vadászatot és a bányászatot érti.

Brunhes felosztásának könnyű áttekinthetőségén kívül megvan az az előnye, hogy az embernek a földhöz való viszonya is kifejezésre jut benne. Igaz, hogy az általa választott osztályozási szempont egyoldalúan gazdasági vonatkozású, a természeti hatásokat nem veszi figyelembe s az ember földi tevékenységének célja nincs megjelölve nála, de mindezeket ilyen egyszerű osztályozással lehetetlen is volna elérni.

Itt említhetjük meg *Cholnoky* téli előadását is. Az *emberi szükségleteket* választja osztályozása alapjául. Szerinte az összes emberföldrajzi tények: az *élelem, védelem és kényelem* hármas csoportjának valamelyikét szolgálják. Ez a felosztás inkább biológiai természetű. Két első ténycsoportja jól körülhatárolható, a harmadik azonban már sok heterogén tényt ölel fel, összetartozó tényeket és ténycsoportokat részekre tagol s míg egyes tények több csoportba is beoszthatók, addig mások egyikbe se oszthatók be igazán. Így pl. az állattenyésztés, az élelem és részben a védelem, a bányászat, a védelem és kényelem, a lakóház a védelem és kényelem, az ipar mind a három célt szolgálhatja. Az ember térbeli mozgás szükséglete, vagyis a közlekedés tulajdonképpen egyik csoportba sem osztható be. Ez a különben világos és elmés felosztás azonban jó szolgálatot tehet a tények csoportosítása terén, ha az egyes főténcsoportokon belül alkalmazzuk és nem főosztályozási szempontul választjuk.

Amint láthatjuk tehát az emberföldrajzi tényeknek egyetlen szempontból való osztályozása nem lehet kielégítő. Ezért olyan összetett osztályozási módra volna szükség, melyben a különböző szempontok egyesítve fordulnának elő: azaz feltüntetnék az embernek és a természetnek egymáshoz való viszonyát, a természeti hatásokat és az ember aktivitásából folyó emberi tényeket; ezen belül megjelölnék, hogy a módok, amelyen az ember a természeti adottságokkal kapcsolatba kerül, vagyis ahogyan azokat a maga szempontjából kihasználja és a célt, melyért ez a kihasználás történik; végül minduntalan figyelembe kellene venni az egyes tények genetikus fejlődését.

Az emberföldrajz kapcsolata más tudományokkal.
Ha azt akarjuk tanulmány tárgyává tenni, hogy a felhozott alap-

vető emberföldrajzi tényekből leszűrt eredmények miként használhatók fel az emberrel foglalkozó más tudományok terén, akkor olyan területre lépünk, mely eme tudományokéval közös, de amelynek földrajzi jellegét tényeik földrajzi szempontból való vizsgálata adja meg. Lássuk tehát, hogy mi a szerepe a földrajznak az etnográfiaiban, történelemben, politikában, szociológiában, gazdaságtanban vagyis másszóval mi az u. n. etnográfiai, történelmi, politikai, társadalmi és gazdasági földrajz.

Etnográfiai földrajz. A néprajz bizonyos emberi sajátosságok és alkotások helyek és embercsoportok szerint változó tényeinek vizsgálatával foglalkozik. Eme tények között több olyat találunk, mely többé-kevésbé a környezet hatása alatt jött létre vagyis rajtuk bizonyos természeti vonatkozások ismerhetők fel. Így pl. a lakóház, a ruházat, egyes eszközök (edények, szerszámok, közlekedő eszközök stb) sok esetben és leginkább a kultúra alacsonyabb színvonalán álló népeknél környezetük bélyegét viselik magukon. Ez meglátszik anyaguk megválasztásában és a környező viszonyokhoz alkalmazkodásuk módjában, vagyis a környezet természeti viszonyaival lehet megmagyarázni a lombsátrak, a bőrsátrak, a faházak, kőházak és különböző eszközök (gyalogleve-, öszvér-, karavánok stb.) földrajzi elterjedését, mint ahogy az épületek elhelyezésének és megépítésének vagy a ruházkodásnak a módjában is sokszor megnyilvánul a környezet hatása. Ily módon tehát *egyes néprajzi tárgyak legalább is bizonyos vonatkozásokban geográfiaiakká válnak*. Ellenben *nem tartoznak a földrajz körébe azok az etnográfiai tények, melyeken a természeti hatások egyáltalában nem vagy csak nagyon bizonytalanul mutat-hatók ki*, mert pl. a különböző népviseletek, házberendezési tárgyak, népművészeti sajátosságok, népszokások stb. — sőt az előbb említett tények is teljesen elveszthetik földrajzi jellegüket a műveltség magasabb fokán álló népeknél.

Jó ideig a földrajzba kebelezték be az egyes népfajok, vallások, nyelvek földrajzi elterjedését is. Maga a térbeli elterjedés még nem kritériuma valamely tény földrajzi jellegének; földrajzivá csak az esetben válik, ha a földrajzi tényezővel vonatkozásba hozható. Minthogy pedig a népfajok, vallások, a nyelv és egyéb sajátosságok kialakulása legfeljebb csak részben magyarázható természeti okokkal, ezek nem tartoznak szorosan a földrajzi tanulmányok körébe, de a geográfust azért mégis érdeklik, mert az ember etnológiai sajátosságainál fogva is fontos földrajzi ténye-

zõ, ugyanis az egyforma vagy hasonló természeti adottságok is nagyon különbözõ hatásokat válthatnak ki a különbözõ fajta népekbõl.

Történelmi és politikai földrajz. Már Ritter beviszi a földrajzot a történelembe, mikor megállapítja, hogy az emberre gyakorolt természeti hatások idõrõl-idõre változnak és az emberiség egész történelme a természeti tényezõk állandó befolyása alatt játszódott le. Ratzel tovább viszi Ritter gondolatát és esetrõl-esetre oknyomozó vizsgálat alá veszi, hogy a különbözõ természeti tényezõk minõ befolyással voltak az egyes államok keletkezésére, fejlõdésére vagy pusztulására.

A történelmi földrajz alatt általában valamely tájnak, vagy országnak egy bizonyos történelmi korbeli földrajzi leírását értik. Ezt pedig csak alapos történelmi (archeológiai) tanulmányokkal lehet elérni vagyis itt magát a történelmet visszük be a geográfiába. De a másik eset is lehetséges, vagyis amikor a földrajzot visszük be a történelembe és azt vizsgáljuk, hogy a földrajzi tényezõknek mi befolyása volt az egyes történelmi események létrejöttére. Így *a történelmi földrajzi elnevezés tulajdonképpen két egymástól lényegileg eltérõ munkakörre vonatkozik, melyek közül az egyik inkább történelmi, a másik pedig inkább földrajzi problémákat tár a kutató elé.* Mi e helyen csak az utóbbival akarunk foglalkozni.

Ismeretes, hogy a hadviselés mennyire függ a térszíni viszonyoktól. Védelmi vagy támadó pontokul az ember már õsidõk óta olyan helyeket választott ki, melyek erre a célra különösen alkalmasak voltak. Innen van az, hogy a történelem nagy csatái mind ilyen helyeken játszódtak le, pl. a Garda-tó déli partját amfiteatrumszerûleg övezõ moréna-kavicstorlasz peremén helyezkednek el Solferino, Custozza emlékezetes csataterai; Belgium is fekvésénél és térszíni viszonyainál fogva Julius Ceasar óta a hadak útja volt.

De nemcsak ilyen lokális jellegû történelmi tényeket lehet földrajzilag magyarázni, hanem nagyszabású és eredményeiben nagy horderejû eseményeket is. Így pl. Brunhes (La Géogr. humaine 646.) Közép-Ázsia fennsíkaival hozza összefüggésbe az ott élõ mongolok egykori hódító hatalmát. Ezek a sztyepszerű fennsíkok nyugtalan természetû, harcias pásztor népeket neveltek, kik a környezõ, termékeny földmívelõ vidékek lakosságát állandó rettegésben tartották. Ezek közül került ki a félelmetes hatalmú Dzsingisz Khán és Timúr Lenk. Ezek az alacsony kulturájú pász-

tornépek így lettek urrá a magasabb műveltségű földművelő népeken, mint azt az Indiában egészen a XVIII. századig fennálló „nagy mogul“ uralma vagy a kínai birodalom felett uralkodó mandzsu dinasztia bizonyítja.

A nagy történelmi események mozgatói igen sok esetben a felszíntől és éghajlattól függő gazdasági tények. Így a népvándorlások okainak felderítésénél is igénybe kell venni a geográfiát. Itt csak Cholnoky elméletét hozzuk fel, ki a népvándorlások okait a mesterségesen öntözött oázis-kulturák pusztulására vezeti vissza, melyeknek népe a rájuk törő nomádok nyomása alatt új haza keresésére kényszerül. Az egyes történelmi korok civilizációjának keletkezése nemcsak történelmi, hanem egyúttal földrajzi probléma is. Így nem véletlen műve, hogy az ókor első művelt államai (Babilonia, Egyiptom) mesterségesen öntözött vidékeken keletkeztek s az európai hódítók magas műveltségű indián törzseket találtak Mexiko és Peru mesterségesen öntözött fennsíkjain. Avagy az ó- és középkor hatalmi súlypontjának az eltolódását, a nyugateurópai országok hatalmas fellendülését meg lehetne-e magyarázni az oceáni hajózás kifejlődése, népségük nagymérvű elszaporodása, gazdag vas- és kőszénbányák következtében létesült iparuk fegyelembé vétele nélkül.

De más oldalról a történelmi tanulmányokkal foglalkozó geográfusnak a természeti hatások mellett nem szabad elhanyagolnia a történelmi események geográfiai hatását sem, mely a felszín arculatának megváltoztatását eredményezheti. Így gondoljunk csak Mezopotámiára, melynek sűrűn lakott és kitűnően művelt területe a török közigazgatás hanyagsága következtében sivár pusztasággá változott át; vagy mivé lettek hazánk dúsan termő alföldi vidékei a török uralom alatt; az imént lezajlott világháború pusztítása minő borzalmas kietlenséggé változtatták át Észak-Franciaország sűrű népségű termékeny vidékeit, melyekből a régítől arcban eltérő új táj fogismét kialakulni.

Politikai földrajz. A történelmi földrajztól meg kell különböztetnünk az u. n. politikai földrajzot. Ennek a névvel történt eddig a legtöbb visszaélés. Politikai földrajznak nevezték s nevezik egyesek hibásan még ma is az egyes földrészeknek országok vagyis politikai egységek szerinti tárgyalását, melyet a földrajzi tudnivalók mellett egy sereg közigazgatási és politikai adattal töltenek tele. A politikai földrajz a modern geográfiában

egészen mást jelent; az emberföldrajznak azt az ágát nevezik így, mely a földrajzi tényezőknek az egyes államok keletkezésére, fejlődésére és esetleges pusztulására gyakorolt hatásával, illetve ezeknek a hatásoknak oknyomozó vizsgálatával foglalkozik. Ezen a téren találkozunk a legtöbb túlzással és tudományos komolyságot nélkülöző szubjektivitással. A világháború politikai és földrajzi irodalma bőven szolgáltatott erre példát, mikor minden hadviselő állam tudósai geográfiai érveket igyekeztek felhozni a saját igazuk bizonyítására és természetesen a tudomány égisze alatt a legnagyobb ellenmondásokba keveredtek egymással. Mondnanunk sem kell, hogy az ilyfajta „kilengetések” mennyire ártanak a tudomány komolyságába vetett bizalomnak. Mindez azonban korántsem jelenti azt, hogy a politikai földrajz nem tarthat igényt a tudomány elnevezésre. Lehetnek és vannak ennek is objektív tudományos megállapításai, melyek az egyes nemzetek vagy érdekcsoportok érdekeltiségei felett állanak. Csak néhány ilyen példára akarunk utalni.

Az államok földrajzi helyzete igen fontos politikai földrajzi kérdés. Ez a helyzet a történelmi korok és politikai alakulatok szerint időről-időre változik. A földrajzi adottság a történelmi koron belül meglehetősen állandó, ellenben a másik geopolitikai tényező vagyis az ember, folyton változik. Így pl. Anglia politikai földrajzi helyzete más volt az ó- és középkorban, mint az oceáni hajózás megindulásakor vagyis az újkortól kezdve. Oceáni fekvésének, elszigeteltségének és a kontinenshez való közelségének előnyeit csak akkor tudta kihasználni. Vagy a japáni nép földrajzi helyzetének jelentőségét csak akkor tudta értékesíteni, mikor az európai művelődés újjára lépett. Svájc politikai és kereskedelmi fontosságát nagyhatalmak közé való ékeltsége magyarázza. Általában azt mondhatjuk, hogy jelenleg valamely ország jó fekvésének előnyeit, a mérsékelt övi helyzet, az oceán felé néző partok, művelt államok és gazdaságilag értékes területek szomszédsága adja meg. — Éppen így *kellő objektivitással állapíthatjuk meg az államhatárok geográfiai értékét is.* Beszélhetünk jó és rossz határokról, de itt sem szabad megfeledkeznünk arról, hogy az emberi beavatkozás a rossz határok természeti hátrányait bizonyos mértékben le tudja győzni, mint azt az Alpoknál is láthatjuk, melyek az alagútak kiépítése és a modern hadi technika felkészültsége mellett korántsem tekinthetők olyan értelemben vett határnak, mint régente.

Az államalakulásoknak a geográfiai egység szempontjából való vizsgálata szintén fontos feladata a politikai földrajznak. Döntő befolyással lehet valamely ország politikai fejlődésére felszínének arculata, vagyis a felszíni tagoltság térbeli kifejlődésének módja. Az összetartozó vagyis egységes földrajzi területek megkönnyítik, a széttagoltság vagyis az egység hiánya megnehezíti az államalakulatok fennmaradását, ilyeneket csak a hatalmi önkény képes ideig-óráig fenntartani.

A föld politikai térképe folyton változik s ez a változás állandóan új és új problémákat tár a politikai földrajz tanulmányozója elé.

Társadalmi földrajz. Az embert az élelemszerzés és ellenesleges támadások elleni védelem és az életnek a munkamegosztás elvén alapuló kényelmesebb berendezése utalta arra, hogy kisebb nagyobb csoportokba tömörüljön. A társadalmak kialakulása tehát szoros kapcsolatban van az említett szükségletek megszerzésére irányuló alapvető földrajzi tényekkel. *Minden társadalom szerveztségében, népesedési viszonyaiban, mozgalmában stb. többé-kevésbé magán viseli a környezethatás bélyegét.* — Brunhes a társadalmi berendezkedés alapelveinek a tulajdonjogot tartja. A tulajdon fogalma nem minden népnél egyforma. Fejlődése összefügg a környező viszonyokkal. Így pl. Afrika belsejének néger törzsei a magántulajdon fogalmát egyáltalán nem ismerik, ott a föld mindenkié. A természet úgyszólván mindent megad az ott lakóknak, a mire szükségük van s a természet eme terített asztalában mindenki tetszés szerint részesedhetik. Komolyabb munkára, mely a tulajdonjog kifejlődésének alapja, itt nincs szükség. Ha valaki mégis földet akar művelni, tetszésszerűt részt hasít ki magának az őserdőkből s ennek a darab földnek a használati joga a használat tartama alatt csak őt illeti meg. A Szahara oázisaiban a tulajdonjog alapja nem a föld, hanem a datolyapálma. A föld és a víz is közös, mindenki használhatja; tetszés szerinti mennyiségben pálmákat ültethet és szabadon öntözheti azokat. Itt a tulajdonjog határát a munka szabja meg. — A sztyep-vidékek nomádjai vagy a nagy legelő-vidékek pásztor népei barmaik számára közösen használják a földet, de ha elszaporodva a földművelésre térnek át, a legelőt felosztják egymás között s így a föld magántulajdonba megy át. — A társadalmi kollektívizmus szép példáját találjuk a mesterségesen öntözött vidékeken. Itt az öntözésre szolgáló víz és az öntöző csatorna berendezés közös

tulajdon, melynek használata és jókarbantartása mindenkinek közös érdeke. Itt szigorú törvények szabják meg a vízzel való bánást, melyek a társadalmi szolidaritásnak oly magas fokát teremtik meg, mint aminővel másutt alig találkozunk. Ez a szolidaritás a társadalom békés fejlődésének veheti meg alapjait, a mire jó példa az ókor mesterségesen öntözött vidékein kifejlődött magas kultúra.

Sok földrajzi vonást találunk a népesedési kérdésekben is. A népsűrűség térbeli megoszlása sokféle tényezőtől függ, ezek közül a hőmérséklet, csapadékmegoszlás és a talajviszonyok a földrajzi szempontból fontosabbak. Általában azt mondhatjuk, hogy a mérsékelt és szubtropikus öv csapadékos és mesterségesen öntözött síkságai a legnépesebbek. De itt is sok eltérő esetel van dolgunk; ezeket az eltéréseket pedig már emberi (társadalmi) okokra vezethetjük vissza. Ázsia feltöltött medence-síkságai sűrűbben lakottak, mint Európa hasonló vidékei. Pl. a kínai lapályon sokkal több ember él, mint a francia, olasz vagy magyar síkságon. Ez a túlnépesedés eredményezi a fáradtságos munkával végzett intenzív kertszerű földművelést, a lakosság bámulatos igénytelenségét, szívós munkakészségét, amit a nagyobb igényű európaiaknál már nem találunk meg. Ez utóbbiak a túlnépesedés elől gyarmataikba kivándorolnak vagy ahol a viszonyok megengedik, a több ember megélhetését biztosító gyáriparra térnek át (Németország, Belgium). Tudvalevő, hogy a kőszén előfordulása nagyipart, sűrű népességet és egészen sajátos társadalmi állapotokat teremt. A nagy iparvárosok vagyontalan gyári munkástársadalma, tömegnyomora, az ennek mélyéből fakadt szociális mozgalmak, kisebb-nagyobb társadalmi kirobbanások, a túlzásfolttsággal és vagyontalansággal együtt járó egészségtelen lakás- és táplálkozási viszonyok, a nagy gyermekhalandóság, a betegségek s köztük különösen a tuberkulózis nagyarányú pusztítása jó részben erre az egyetlen földrajzi tényre vezethetők vissza.

Szóhoz juthat a földrajz még a társadalom-hygieneia terén is. Bizonyos betegségek elterjedése egyes természeti tényezőkkel kapcsolatos. Pl. a sárga láz és malária a trópusi vidékek mocsaras tájaira jellemző, az álomkór a cse-cse légytől lakott melegövi tájak betegsége, a légzőszervek megbetegedése, különösen a tuberkulózis pusztítása a nagy városok poros és füstös levegőjében, sőtét és egészségtelen odúiban élők között, a nedves és hirtelen változó időjárású vidékeken a leggyakoribb, míg a magas északi tájakon,

a havasok lakói között, vagy száraz meleg országokban úgyszólván ismeretlen betegség.

Gazdaságföldrajz. Ez az emberföldrajznak gyakorlati szempontból legfontosabb ága. A gazdaságföldrajz *annak tanulmányozásával foglalkozik, hogy az egyes földrajzi tényezőknek mi szerepe van az emberiség gazdasági életében és ez a tevékenység minő változásokat hoz létre a föld felszínén.* A gazdasági földrajz munkaterülete jó részben egybeesik az emberföldrajz fenntebb vázolt általános munkakörével, mivel a föld birtokba vételének alapvető tényei gazdasági szempontokat tartalmaznak, de speciális jelleget mégis az ad neki, hogy tisztán gazdasági szempontból foglalkozik a földdel.

A modern gazdaságföldrajz fogalmából következik, hogy az nem elégszik meg az egyes gazdasági tények térbeli elterjedésének megállapításával, mint azt a legtöbb gazdaságföldrajzi tankönyv teszi, hanem azok elterjedésének földrajzi okát és a földre gyakorolt hatásukat is tanulmány tárgyává teszi. Pl. amikor a buza vagy a gyapot földrajzi elterjedéséről van szó, elsősorban azokat a földrajzi feltételeket kell megállapítani, melyek az elterjedést szabályozzák. Ezek a feltételek ugyanis növények szerint változóak: a búzának ugyanis nincs annyi melege szüksége, mint a gyapotnak, ezért a buzaöv feljebb terjed északra, mint a gyapotöv; de az utóbbinak viszont a déli határa nyúlik mélyebbre. A csapadék mennyisége mellett annak időbeli eloszlása is igen fontos. A gyapot ugyanis a fejlődés első időszakában sok csapadékot, az érés idején ellenben teljes szárazságot kíván, ami a buza esetében már nem annyira fontos; ezért a gyapotot csak időszakos esőzésű (monszun eső) vagy mesterségesen öntözött száraz vidékeken lehet termelni. A talajt illetőleg mindkét növény eléggé nagy igényű; a buza a humuszos, áradványos talajt és a lösz, a gyapot pedig a foszfor-savban bővelkedő eruptívus máladék-talajt (regur) kedveli. Ha már ismerjük az elterjedés feltételeit, általános földrajzi ismereteink alapján szinte önként kijelölhetjük az egyes növények termőöveit. De ezenkívül figyelembe kell venni a termelésnek az emberrel való kapcsolatát, különböző módjait, a lakosság számához való viszonyát, a termények felhasználását, a forgalomba hozatalát. Így a gyapot intenzívebb művelést s több munkaerőt kíván, mint a buza, tehát csak sűrű népességű vidékeken művelhető. Minthogy

pedig a gyapottermő országokban kevés az európai, ezt a termelési ágat a bennszülött lakosság (hindu, khinai, néger) űzi. A buza, mint tápláléknövény, részben vagy egészen fedezi az ott lakók szükségletét, a gyapottermő vidékek lakosságának azonban valami kenyérnövényről is kell gondoskodnia, mert a gyapottermelés csak jövedelmet ad, de ételmet egyszersmind nem biztosít. A gyapot feldolgozása a legtöbb esetben nem a termelés helyén, hanem a távolosó iparúzó vidékeken történik, hova a tengeri kereskedelem juttatja el és a termelés helyére csak mint kész árú kerül vissza.

Avagy gondoljunk a vasnak és kőszénnek már fenntebb is jelzett nagy geográfiai jelentőségére, a nyomában támadt nagy iparra, városóriásokra, nagy közlekedésre. De itt is, mint minden gazdaságföldrajzi tényénél, kimagaslik az embernek, mint földrajzi tényezőnek a szerepe. A kőszén sok ezer éven át feküdt a föld mélyében kihasználhatatlanul; Khina óriási kőszéntelepei jórészen még ma is érintetlenek. A kőszén a mai civilizációnak egyik leghatalmasabb tényezője lett, úgyszólván életünk minden vonatkozásában ott találjuk ennek a fontos gazdasági erőforrásnak majd előnyös, majd káros befolyását.

A gazdaságföldrajz nem nélkülözheti a statisztikát. A statisztikát a geográfusnak nem a maga nyers mivoltában, hanem geográfiai beállításban kell használnia. Így pl. párhuzamba kell állítani a termelés nagyságának adatait az illető hely természeti tényezőivel (hőmérséklet, csapadék stb.) a lakosság számarányával, a fogyasztással, más hasonló és különböző vidékek adataival.

* * *

Amint láttuk tehát az emberföldrajz nagyon sokoldalú, nagyon sokfelé szétágazó tudomány. Művelőjének otthonosnak kell lennie más rokon tudományokban, szigorú kritikával kell kezelnie tárgyát, azt a vezérelvet tartva szüntelenül szem előtt, hogy az emberföldrajz körébe csakis olyan emberi tények vizsgálata tartozik, melyek a természeti világgal vagyis a különböző földrajzi tényezőkkel közvetlen vagy közvetett, de minden esetben beigazolható kapcsolatba hozhatók.

Hézszer Aurél.